

Cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII

Women literary culture in Valencia in the 16th -17th c.

MANUEL MARTÍ I ASCÓ
scripta@uv.es

Universitat de València

Resum: El present treball fa una revisió a la cultura literària de les dones valencianes dels segles XVI i XVII. A més de fer una ullada a les principals fons bibliogràfiques, l'autor assenyala altres possibles vies per descobrir l'activitat escripturària femenina. En concret, aporta dades sobre Clara de la Cerda, una senyora d'origen castellà americà afincada a Oliva, la qual va gestionar els seus negocis personalment i va redactar interessants papers de caire administratiu.

Paraules clau: Cultura literària femenina, Escriitura, València, Edat Moderna, Clara de la Cerda, Oliva

Abstract: The present work does a review to the literary culture of the Valencian women of the 16th and 17th century. Beside throwing a glimpse to the principal bibliographical sources, the author indicates other possible routes to discover the feminine writer activity. Specifically, it provides data about Clara de la Cerda, a lady of Spanish American origin based in Oliva, which managed her business personally and wrote interesting administrative.

Keywords: Literary feminine Culture, Writing, Valencia, Modern Age, Clara de la Cerda, Oliva

ARTICLE CONVIDAT PEL CONSELL DE REDACCIÓ / · PUBLICACIÓ: 16/06/2013

SCRIPTA, *Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 1 / juny 2013 / pp. 362-380
ISSN: 2340-4841 · doi:10.7203/SCRIPTA.1.2591

1. Introducció

Des que fa unes dècades han començat a abundar els estudis sobre la dona i el seu paper en l'evolució de les societats, s'ha posat de manifest allò que era obvi: que la història no li ha reservat una participació activa en la vida social i política.¹ Així, les seues úniques obligacions han consistit durant segles a complir amb el quefer domèstic i religiós, i ja no calia aspirar a cap altra activitat alternativa. Més encara, al llarg de l'edat mitjana, el principal objectiu d'una dona, com indica James Casey (1981: 46), era atorgar respecte i prestigi social al marit, ser-li fidel i criar els fills. I si no era així, eren alentades per les seues famílies a servir Déu, fet que les consagrava a l'oració i els impossibilitava desenvolupar la seua personalitat de manera completa. El camí per evitar la rebel·lia de la dona i assegurar-ne la submissió consistia a vetar-li l'accés al món de l'educació i de la cultura.²

Als inicis de l'edat mitjana, l'educació s'adquiria als monestirs on els senyors enviaven llurs fills, tant varons com femelles. Amb tot, com ha apuntat Rosanna Cantavella (1988: 113), aquesta formació paritària no es mantindrà, ja que a primeries del segle XIII el procés educatiu discrimina les dones. La causa principal d'aquest vet a la dona no és només la convicció generalitzada de la simpleza del gènere femení, amb capacitat intel·lectual considerada inferior a la de l'home, sinó la impuresa que se li atribuïa al seu cos. També en l'evolució de la didàctica per a les dones tenen un paper essencial l'obra de diferents tractadistes. Així el dominicà Vicent de Beauvias en el seu *De eruditione filiorum nobilium* apunta que la necessitat que la dona reba una formació dirigida tan sols a modelar les seues actituds i comportaments femenins, dins les directrius de la vida monàstica.

Aquest model educatiu, però, començà a ser qüestionat arran de la introducció de l'Humanisme. El desenvolupament de la intel·ligència va suposar la irrupció de la dona en el món de la cultura, encara que no de manera massa activa. En aquest sentit, el valencià Lluís Vives especifica al seu tractat sobre la *Instrucció de la dona cristiana*—reprement, encara, les teories de Beauvias— que l'objectiu d'inserir les dones en l'educació no consistia a fer-les ni sàvies ni lletrades, sinó més aviat el que calia era polir-los l'esperit, aconseguir que foren bones i honestes (Garrido 1997: 32).

Tot i aquests apunts i enfront de les crítiques que consideraven inapropiat per a les fèmines l'exercici intel·lectual, la dona a finals del segle XV—llegiu la dona poderosa, laica o monja— comença a saber llegir i escriure; sent inquietuds, curiositat per saber, sensibilitat enfront d'una obra d'art. Fins i tot algunes d'elles, un sector minoritari, gosen qüestionar els coneixements preexistents, i superen l'estadi de dones instruïdes per esdevenir dones sàvies, protectores de les lletres i les arts, lectores de llibres i, fins i tot, creadores d'obres literàries.

1 Sobre aquestes i altres reflexions a propòsit de l'accés de les dones al món de la cultura, vegeu Andeson/Zinser 1991-1992; Duby/Perrot 2000; i Garrido 1997. Vegeu també, per al cas valencià, Graullera/Salavert 1990)

2 Graullera i Salavert (1990: 125), per exemple, apunten que no tan sols era impensable que una dona estudiara a la Universitat, sinó que fins i tot se'ls vetava l'accés al recinte de l'Estudi General.

2. La protecció de les lletres i la lectura

València, que durant el període borgia visqué un dels seus moments més pròspers en tots els aspectes de la cultura i de l'art, gaudia d'una intensa vida cultural a darreries del segle XV (Ferrando/Escartí 1992). La introducció de la impremta possibilità el desenvolupament de la indústria dels llibres a casa nostra i, a més de convertir el cap i casal en un dels centres més importants de producció llibretera, afavorí l'alfabetització d'un percentatge important de la població. Els llibres ara s'adquireixen amb més facilitat, són més barats i hi ha profusió d'exemplars i, com assenyalava Joan Fuster, la lectura es consolida com a «tràmit de diversió» (Fuster 1976: 114-115). Si recorrem als inventaris de llibres que contenen protocols notariaus, veiem que les dones comencen a posseir-ne, fins i tot en són compradores;³ i a mesura que ascendim en l'escala social el nombre de lectores és major. Tot i que, com és clar, llegien molt menys que els marits. Berger (1987: 358), en aquest sentit, assenyalava que el nombre d'homes lectors és més del doble que el de dones.

Enllaçant amb aquests fets, com ha assenyalat Antoni Ferrando (1999: 208), sembla que cap a la segona meitat del segle XV les dones –les més són nobles o monges– comencen a sentir-se atretes per les manifestacions culturals i, fins i tot, s'animen a promoure-les. Són coneguts, per exemple, el debat poètic encetat per Na Tecla de Borja amb Ausiàs March, i el paper de mecenes que exerciren algunes fèmnes que, en aquells anys, promogueren publicacions hagiogràfiques i de pietat. Hi ha els casos de Na Mompalau de Castellví que aconseguí que Roís de Corella redactara una *Vida de santa Anna*; Elionor de Flors encarregà al mateix autor la *Història de santa Magdalena*; sor Anna Torrella afavorí que Miquel Peres traduïra la *Vida de santa Caterina*; Na Cirera d'Alapont aconseguí també de Peres una *Vida de sant Vicent Ferrer*; i la nòmina s'estén amb uns quants noms més.

Però és l'establiment a la ciutat, de manera fixa, d'una cort llúida i refinada com la dels virreis el fet que possibilità en gran mesura la introducció de la dona en el món de la cultura. Les grans senyores continuen sent protectores incondicionals de les lletres i models a seguir per les seues serventes. Així, com assenyalava Berger, la cort de Germana de Foix, vídua de Ferran el Catòlic, estava impregnada de "literatura" en el sentit més ampli (Berger 1987: 318). A la primera esposa del duc de Calàbria li agradaven els luxes, la fastuositat; és per això que, emmirallada per l'esplendor i l'elegància de les corts italianes, afavorí que el cap i casal es convertira en cenacle literari i artístic. Les audicions poètiques, les actuacions musicals i les representacions teatrals al palau reial eren constants en un ambient que, si coincideix amb el que Lluís del Milà ens descriu a *El cortesano*⁴ i el que retrata Joan Ferrandis d'Herèdia al *Coloquio de las damas valencianas*, ben cert és que acostava la dona a la vida cultural.

Morta la frívola Germana de Foix l'any 1536, el duc contragué matrimoni amb donya Mencía de Mendoza, que no només continuà aquesta protecció de la cultura, sinó que l'augmentà. El seu

3 Vegeu els recollits per Sanchis Sivera (1931-32) i Berger (1987). Amb tot, Berger (1987: 359-360) apunta que els inventaris per defunció no estableixen una rigorosa distinció entre els béns del marit i els de l'esposa.

4 Vegeu l'edició d'Escartí (2001) [Ara es pot consultar l'edició de 2010. N. dels editors].

nivell intel·lectual li permetia cartejar-se amb Erasme de Rotterdam, llegir autors llatins i italians –Dante, Petrarca– i fins i tot escriure poesia. Aquest refinament cultural és el motiu per què Lluís Vives lloava en les seues obres la figura d'aquesta. Així mateix, aquest autor, que la tutelà durant molts anys, fou probablement qui l'animà a crear càtedres a l'Estudi General de València i a protegir els erasmistes valencians. Sobra dir que la filla del marquès de Zenete i el seu marit esdevingueren fervorosos mecenes dels homes de lletres del moment. Només cal dir a tall de mostra que Baltasar de Romaní dedicà la primera edició de les poesies d'Ausiàs March al duc. La seua actitud de mecenes de les lletres inspirà altres dames que van voler imitar-la. És el cas d'Àngela de Borja i de Vilaragut, fervent lectora d'Ausiàs March, que incità el seu marit Lluís Carròs de Vilaragut, batle general del regne, perquè compilara un manuscrit de l'obra del poeta valencià, un dels pocs clàssics, l'interés per l'obra del qual continua vigent més enllà del segle XV (Fuster 1989; Escartí 1997).

¿Però què llegien les dames d'aquella època? Lluís Vives en el tractat més amunt esmentat recomanava la lectura de certs textos per facilitar la formació femenina. Hi destacava els Evangelis, l'Antic Testament, Sant Agustí, Sèneca, Plató, Ciceró, Santa Caterina de Sena... (Garrido 1997: 32). Alhora que els recomana que s'abstinguen de llegir obres de caire profà com la poesia amorosa o les novel·les de cavalleria, i hi fa esment concret del *Tirant*. Els gustos de les dames valencianes, però, van per altres camins, almenys les que pertanyien als estaments laics. Això no vol dir que no cerquen una lectura moral dels textos. L'objectiu de la majoria de les fèmnes, en acostar-se a la lectura, consistia a enriquir el seu esperit i adoptar una actitud plenament cristiana.

Les dones de l'aristocràcia valenciana del segle XVI se sentien molt atretes pels llibres de devoció, breviaris, psalteris, lectures espirituals i textos hagiogràfics –d'estil recargolat heretat de la *valenciana prosa*–, i és habitual trobar en les seues llibreries particulars almenys un llibre d'hores. També llegien obres satíriques i populars, sovint escrites en la llengua del país, i poesia amorosa, de la qual eren receptores nominals. Als convents, les monges també eren receptores de literatura religiosa i amorosa, el nivell de la qual solia ser superior al de les obres triades per les dones de la cort.

Al costat de la lectura privada dels textos, les dames, que abandonen els seus palaus rurals per instal·lar-se a la ciutat, tenien l'opció de la lectura pública. Eren assídues assistents a les tertúlies que les distintes acadèmies poètiques, espargides pel cap i casal, celebraven periòdicament. En aquestes reunions era convidat un públic molt selecte, a diferència d'altres justes de caire més popular, com els certàmens religiosos. I per les al·lusions que, sobre aquests encontres erudits, conservem, el públic era bàsicament femení, com podem llegir en la següent relació:⁵

...estava frente del Salón adornado de colgaduras de terciopelo, y en medio, baxo docel, un

5 Vegeu Mas i Usó (1991: 138) i Mas i Usó (1998). La descripció ambiental que ací oferim correspon a la de l'*Academia de Valencia*, celebrada a finals del segle XVII.

retrato de Su Magestad, en la mesma frente, hasta distancia competente, el estrado para las señoras, inmediato a la parte drecha, sillas para el Señor Virrey y algunos cavalleros que estuviessen con su Excelencia, y a la parte correspondiente a esta, la silla donde, [...] estuvo el Presidente de la Academia. La otra frente del Salón estava dispuesta con algunas gradas para que en ellas, y algunos taburetes que se pusieron, estuviessen los cavalleros.

Amb tot, les dones no hi solien participar activament ja que en les sessions sovint es tractava sobre qüestions com política, història, humanitats, matemàtiques... que, segons l'opinió dominant, escapaven a les poc valorades possibilitats intel·lectuals de les dones.

Algunes d'aquestes acadèmies (Mas i Usó 1991) van estar dedicades a lloar la figura d'algunes dones, les quals actuaven ben sovint de promotores d'aquest tipus d'encontres. Ja al segle XV trobàvem el cenacle literari que Isabel Suaris mantenia al cap i casal (Ferrando 1979-1982) i ara tenim el cas de l'acadèmia ocasional en honor de Juana Manuela Mingot i Rocafull, comtessa de Penyalba, que tingué lloc a l'Alcaldia del Palau Reial. També podem esmentar la celebració de l'*Academia de las Señoras* (1698), dedicada a Maria Engràcia de Boxadós i Pinós, filla dels comtes de Savallà, amb motiu del seu casament amb el marquès de la Casta. Finalment, l'any 1699, a propòsit del seté aniversari de l'infant Baltasar, fill de Felip IV i de Marianna d'Àustria, s'organitzà una altra efímera acadèmia poètica, la publicació de les *actes* –la relació– de la qual està dedicada a la reina i a Maria Luisa Manrique de Lara.

Aquestes dades evidencien que l'ascens de la dona al món cultural comença a ser una realitat, d'igual manera que altres aspectes que relacionen la dona amb l'activitat intel·lectual i acadèmica. Dones sàvies van florir en aquest període. Veiem, per exemple, que Josep Rodríguez (1747), en la seua *Biblioteca Valentina*, lloa la tasca erudita de dues nobles valencianes. Donya Jerònima Ribot, valenciana del cap i casal, va contraure matrimoni amb el senyor de l'Alcúdia, per la qual cosa tingué un fàcil accés al món de la cultura. Formada en lletres, sabia llatí i grec, i gaudí de la protecció de Llorenç Palmireno, el qual li dedicà alguna de les seues obres. També hi trobem donya Àngela Mercader, esposa de Jeroni Escrivà de Romaní, que sabia llatí, filosofia i teologia, i posseïa una nodrida biblioteca. Sembla, fins i tot, que Lluís Vives i altres erudits del moment ressenyen la capacitat intel·lectual d'aquesta noble senyora.

Amb tot, són evidentment dos casos inusuals de dones erudites, la posició social de les quals els possibilita l'accés a una formació intel·lectual exquisida. Siga com siga, però, la vida de les dones de l'època foral, limitada a l'activitat familiar i devocional, ofereix nous al·licients, acompanyats de l'aparició d'una certa tolerància cap al grup femení. L'escriptura, tant pública com privada, permetrà a la dona, tot i que amb limitacions, deixar constància de l'emergència social i intel·lectual que comença a protagonitzar durant aquests segles.

3. L'escriptura literària

Les poques fèmines valencianes que escriuen entre el Renaixement i el Barroc, per la destinació a què la societat coetània les consagra –la llar, l'església, el convent– i amb la intenció d'alimentar la seua pietat, ho fan quasi exclusivament sobre qüestions sacres. No debades, tenen a l'abast models als quals imitar: només cal esmentar els casos de sor Isabel de Villena i de Teresa de Jesús, hereves al seu torn de les primeres dones escriptores –Hildegarda de Bingen, Christine de Pizan, Elionor d'Aquitània... L'abadessa del monestir de la Trinitat, Aldonça Montsoriu, un cop morta sor Isabel i per desig d'Isabel de Castella, havia tret a la llum dècades abans l'exitosa *Vita Christi*, en què es destacava el paper de les dones en la vida de Jesucrist. I, d'altra banda, la imitació dels escrits de Santa Teresa és ben comprensible si tenim present l'enlluernament que els models castellans produeixen en els lectors valencians d'aquests segles convulsos.

Vist que els convents o monestirs esdevenen centres de cultura, que posseeixen riques biblioteques i que tenen com a objectiu instruir moralment les seues devotes habitadores, la quantitat de monges que escriu en aquest període és considerable. Els segles que ens ocupen són amarats de religiositat extremada, sobretot el sis-cents. La del Barroc és una cultura efectista i molt avesada al cerimonial religiós; manifestacions sacres de tot tipus –processons, beatificacions, rogatives...– omplien totes les esferes de l'activitat ciutadana i són molt del gust dels valencians i valencianes de l'època. És tan immoderat l'ambient eclesiàstic que s'hi viu que Ximeno (1747-1749, II: 216) no s'està d'indicar que és «*un siglo muy abundante de Santos*».

No és estrany, doncs, que moltes dones consagren la seua vida a l'oració –quan no ho fan per decisió familiar–, ingressant en un orde religiós, les quals, com a complement de la seua formació moral, es dediquen a l'escriptura amb finalitats purgatives o adoctrinants. I ací cal fer esment de la figura del confessor, ja que són ells qui condicionen la seua tasca escriptora. Amb tot, les relacions que les religioses mantenen amb llurs confessors i pares espirituals sempre foren molt complexes, fins al punt que ens qüestionem qui dominava a qui.⁶

Una repassada als catàlegs bibliogràfics valencians reafirma les nostres suposicions inicials. En primer lloc, constatem que és ínfim el nombre de fèmines avesades a l'escriptura. Amb prou feines trobem una quinzena que ho fan; per tant, l'excepcionalitat del fet que una dona escriga en la València dels segles que ens ocupen mereix una anàlisi més detallada. En segon lloc, les dones que escriuen en aquests segles responen, com no podria ser d'altra manera, a un model social ben característic: provinents de famílies il·lustres o destacades, i amb vides consagrades a la religió. En tercer lloc, totes elles escriuen obres de temàtica religiosa, ben sovint autobiogràfiques o basades en l'experiència personal si es tracta de prosa, o sobre temàtica estrictament religiosa si parlem de poesia.

6 Sobre l'espiritualitat valenciana d'aquest període, vegeu Pons Fuster (1991).

En el terreny de la lírica, com suara déiem, comptem amb una nòmina escassa d'autores, totes elles acostumades a la participació en els certàmens religiosos que s'organitzen a les diverses parròquies del cap i casal del regne a propòsit d'alguna festivitat o solemnitat religiosa. Com ha destacat Antoni Ferrando (1983: 882), que ha estudiat amb profunditat aquest tipus de convenció poètica, en els certàmens dels segles que ens ocupen participen nombrosos inspirats lletrats ocasionals. Qualsevol persona que complira amb les condicions del cartell del certamen hi podia participar, i el sexe femení hi és representat per diverses monges que escriuen poesies en castellà. Les seues són composicions no presenten un interès literari massa elevat, a causa de la seua estructura mimètica, repetitiva, l'estil recargolat que presenten i l'ús recurrent de tòpics i figures poc originals.

D'entre elles sobresurt Bernarda Romero (†1621), monja bernarda del Reial Monestir de la Saïdia (Ferrando 1983: 900). Aquesta religiosa, coneguda popularment com *Na Romera*, prengué part en alguns dels certàmens organitzats per Bernat Català de Valeriola, a finals del segle XVI,⁷ així com també en altres convocatòries poètiques: en el certamen de Sant Ramon de Penyafort (1602),⁸ en el de fra Doménec Anadon (1606), en el del beat Lluís Bertran (1608),⁹ en el del beat Tomàs de Villanueva (1619) i en el de Santa Teresa de Jesús (1621). Les seues poesies presenten escàs interès literari, com la major part de les peces que pugnen per guanyar algun guardó en aquests certàmens. Així i tot, Na Romera guanyà un reliquiari de plata¹⁰ amb les cinc octaves que presentà al certamen en honor de Doménec Anadon. En reproduïm ací la primera estrofa:¹¹

Entre pobres, Domingo os considero
rico, pues ellos son de Dios thesoro,
y os hizo de sus cofres thesorero
como almas pobre de su humilde choro.
Pasto a sus almas ofrecéys primero,
acrisolado con doctrina el oro,
porque sabéys muy que es oro el pobre
que con pecados se convierte en cobre.

7 Pasqual Mas i Usó (1991) ha localitzat almenys dos poemes que sor Bernarda Romero aporta a l'Academia de los Nocturnos, de Català de Valleriola: "Benito, vuestra vida nos espanta" i "Milagro será que acierte".

8 En aquest certamen, l'autora presentà dues composicions: "Pagó Raymundo al natural tributo" i "Trescientos años ha que dexó el mundo" (Mas i Usó, 1991).

9 La peça comença "Tenéys una fe tan biva" (Mas i Usó 1991).

10 Així es fa constar en la sentència de la justa poètica: «El reliquiario ha premiado/de la monja los matizes/con que al sacro nos pintó/entre sus pobres humilde» (Mas i Usó, 1991: 724).

11 Com indica Mas i Usó (1991: 741), a més d'aquesta poesia, sor Bernarda Romera, hi aportà una de semblant, la que comença "En más de una ocasión".

Altres poetesses que opten per presentar-se en aquest tipus de justes són Esperança Abarca i Bàrbara Abarca, que aporten llurs poemes al certamen en honor de Lluís Bertran, organitzat amb motiu de la seua beatificació.¹² També hi ha el cas de la poetessa valenciana, almenys d'adopció, Jacinta de Heredia que publicà un poema amb motiu de la beatificació de Teresa de Jesús (1615) dins el *Compendio de las solemnes fiestas que en toda España se hicieron en la beatificación de Teresa de Jesús*, editat aquell any per fra Diego de Sant Josep, interessant i extensa composició que s'inicia amb els següents versos heptasil·labs i endecasíl·labs:

Salió el navío de Teresa Santa
sulcando los profundos y anchos mares
deste mundo, con próspera bonança
de virtudes, riquezas a millares
cargó con abundancia y con tanta,
que fue toda su gloria y buena andança.
Bien logró su esperança,
pues arribando al puerto
del bien divino y cierto
se halló con tal ganancia y tal tesoro,
que hasta el supremo y levantando coro
que de tanta grandeza es bien se asombre
con inmortal decoro
sobre la fama de su altivo nombre.

En honor de Teresa de Jesús, però en aquest cas a propòsit de la canonització (1621), se celebrà al convent del Carme de València un nou certamen poètic, en què les religioses Emerenciana d'Aro, Felicitas Amanda i Eugènia Pérez concorregueren al costat de poetes com Gaspar Aguilar i Marc Antoni Aguilar.¹³ Darrerament, escassa informació podem oferir sobre la participació de l'obra de donya Gabriela Manzanares de la Cueva, que participà en alguna de les tertúlies de l'*Academia de los Soles* (1658) amb una composició poètica (Mas i Usó 1991). Més discreta encara és l'anònima aportació d'«una serrana sin nombre» que participà en la justa poètica organitzada per la Universitat de València, l'any 1623, en honor de Sant Lluç (Mas i Usó 1991: 843).

D'altra banda, foren autores de prosa, sempre bastant discretes dins el panorama cultural i, com abans hem fet constar, amb un perfil social ben delimitat, senyores provinents de nobles llinatges o amb un currículum o bagatge religiosos destacats. D'entre les primeres, hi trobem el cas de donya Lluïsa de Borja (1520-1560), comtessa de Ribagorça i germana de Francesc de Borja. De conducta

12 Sor Esperança hi participa amb la poesia "Por el encumbrado buelo" i sor Bàrbara amb la intitulada "Del heroyco valenciano" (Mas i Usó, 1991; Ferrando, 1983: 919).

13 Eugènia Pérez hi presentà la composició començada pel vers "El sacro esposo, verdadero amante", i Emerenciana d'Aro les octaves "Muy rica devéys de ser". No ens consta el títol de la peça aportada per sor Felicitas Amada (Ferrando 1983: 942; Mas i Usó 1991: 815).

moral exemplar –fa almoines a pobres i hospitals, manté relació epistolar amb Ignasi de Loiola i Tomàs de Villanueva–, esdevé model ideal de dona casada, en contraure matrimoni amb Martí d'Aragó. Escrigué dues oracions inspirades en els salms i una paràfrasi del càntic del Magníficat.¹⁴ Donya Àngela Almenar i de Monfort també deixà algunes obres escrites, alguna d'elles en la seua llengua materna. Ben jove, quedà vídua i sense fills, per la qual cosa i per guarir el seu esperit cristià fundà un col·legi per a pobres, amb tres beques universitàries per a sacerdots sense recursos, del qual sembla que en redactà les constitucions fundacionals, intitolades *Constitucions del Lloable Col·legi de l'Assumpció de la Verge Mare de Déu, anomenat de Na Monforta* (1561). Com fa constar Ribelles Comín, aquests papers es traduïren posteriorment al llatí i al castellà. Sembla que també publicà l'*Antialcoran* (1595) i altres diàlegs cristians contra la religió mahometana (Ximeno 1747-1749, II: 136; Fuster 1827; Ribelles Comín 1905: 10).

Quant a les monges, el llistat és més extens. Sor Francesca de Jesús (1498-1557) no és la primera Borja que esmentem en aquestes línies. És de sobra coneguda la consagració que molts membres de la família feren a la religió i la protecció que dispensaren a les lletres i les arts a València, d'ençà el segle XV. Donya Isabel era filla de don Joan de Borja i de donya Maria Enríquez, i de ben menuda prengué l'hàbit de les clarisses en el convent de Gandia, la seua ciutat natal. Ben virtuosa, sabia llatí i realitzà una labor destacada dins l'orde, ja que fundà un convent a la Rioja i un altre a Valladolid. Al llarg dels anys escrigué unes *Exhortaciones espirituales* a les seues germanes clarisses, publicades dins una altra obra major, a Madrid. D'ella també es conservaven diverses cartes, una d'elles destinada al seu nebot Francesc de Borja, i molts altres exercicis pietosos manuscrits.¹⁵

Anys després de les Germanies, naix a Xàtiva Margarida Agulló (1536-1600), potser la religiosa de més relleu, tant en el terreny devocional com en el literari. Revestida de l'hàbit franciscà es traslladà a València on, al seminari del Corpus Chisti, estigué davall la protecció del patriarca Ribera i en contacte continuat amb altres figures seràfiques coetànies com Lluís Bertran. Com ens descriu Vicent Ximeno,¹⁶ la seua santedat arribà a límits insospitats, tant al llarg de la seua vida com en el moment de la seua mort, per la qual cosa, un cop difunta, exposaren el seu cos durant tres dies perquè poguera ser venerat pels seus nombrosos fidels seguidors, i rebé sepultura al col·legi del Corpus Chisti. Escrigué moltes obres pietoses per ordre dels seus confessors, en les quals s'autoproclama model de santedat. D'entre els seus textos hom pot destacar: *Método que guardava en contemplar la Pasión y Muerte de Nuestro Señor Jesuchristo; Preparación que hacía para recibir el Santísimo Sacramento; Combate del Demonio; Cántico y alabanzas de Dios Nuestro Señor que dexó escrito de su mano*; i cartes manuscrites, moltes adreçades al seu mentor, el patriarca Ribera.

14 Segons Ximeno (1747-1749, II: 134), el jesuïta Tomàs Muniesa escrigué i publicà a Saragossa la seua vida.

15 El redactor de la seua *Vida* fou fra Joan Carrillo, segons ens indica Ximeno (1747-1749, II: 131).

16 El bibliògraf Ximeno ((1747-1749, II: 217) fa esment de la *Vida* que, sobre la religiosa, escrigué el confessor d'aquella, fra Jaume Sanchis. També el martirologi franciscà d'Artur elogia la santedat de Margarida Agulló.

Jerònima Nicolini (1588-1652), originària de Gènova, establerta a la ciutat d'Alacant i germana d'un canonge, professà en l'orde dominicana amb el nom de sor Inés de la Cruz. Després, però, transferí la seua dedicació religiosa cap a les agustines descalces del convent de Sant Josep i Santa Anna de l'Olleria. Per ordre dels seus confessors escrigué la seua *Vida*.¹⁷ Un cas semblant el trobem en sor Inés del Espíritu Santo (1612-1668) –en el segle Agnès Sisternes de Oblites–, religiosa dominica des de ben menuda i germana d'un altre canonge. D'origen noble, fundà tres monestirs, a Vila-real, a Carcaixent i a València. Deixà escrita la seua *Vida* i cartes manuscrites.¹⁸

Per ordre dels seus confessors, sor Serafina Andrea Bonastre (1571-1649), fundadora d'un convent a Saragossa, escrigué uns *Favores celestiales que recibió de la mano del Señor* i una *Dieta religiosa* (Ximeno, 1747-1749, II: 364). I sor Marianna de San Simeón, nascuda a Dénia (1571-1631), la seua *Vida*, que inclou uns “Puntos del misterio de la Encarnación, para que tengan oración todas las hermanas, cada una el suyo”, i uns curiosos *Avisos espirituales* (Ximeno, 1747-1749, II: 381). El cas de sor Júlia Ferrer (?-1650) és diferent quant a la temàtica de la seua producció literària. De família destacada i religiosa dominica del Reial Convent de Santa Caterina de València, deixà manuscrita la *Vida* d'una altra monja companya seua, sor Gabriela de la Presentación, natural d'Oriola. La franciscana d'Oriola Rufina Ros de Jesús (1658-1697), per la seua banda, també deixà escrita la seua *Vida*, que incloïa unes singulars poesies per a ser recitades en Nadal (Fuster 1827, I: 280).

Vicenta Castell (1646-1705), natural de Vistavella, ingressà en el convent de Santa Maria de Betlem de València, on ocupà càrrecs rellevants amb el nom de sor Vicenta Maria del Espíritu Santo. Deixà manuscrites les següents obres en castellà: *De la entrada del Magistrado de la Ciudad con sus Médicos en el Monasterio de Santa María de Belén por Setiembre del año 1698*, i també les *Vidas de las Monjas que resplandecieron en virtud desde la fundación del Monasterio* (Ximeno, 1747-1749, II: 165). Sor Maria Teresa Agramunt (1664-1728), des del cap i casal, es traslladà al monestir del Corpus Christi de Vila-real on escrigué una relació de les vides de totes les religioses que professaren en aquell convent, la qual quedà manuscrita (Ximeno, 1747-1749, II: 215).

Sor Margarida de l'Esperit Sant (Ximeno, 1747-1749, II: 179), carmelita descalça nascuda a Alacant (1647-1719), a més de dedicar algun esforç a la poesia, dugué a impremta diverses reflexions teològiques, d'entre les que destaquen dues exposicions del salm del *Miserere*, una sobre les lamentacions de Jeremies, una sobre el salm 21 –“*Deus, Deus meus, respice in me*”– i una altra que versa al voltant de capítols de l'Eclesiàstic. De donya Gertrudis Anglesola (1641-1727), de llinatge noble, fou abadessa del monestir de la Saïdia, de València, en tenim la notícia de la impressió d'una *Protestación* que descriu les oracions que al llarg d'una jornada pronunciava (Ximeno, 1747-1749, II: 211). Guardamar del Segura és el lloc de naixement de Beatriu Anna Roís (1666-1735), que es féu monja després de quedar vídua i amb quatre fills. Escrigué unes exitoses *Doctrinas o revelaciones*

17 Vicent Ximeno (1747-1749, II: 1) indica que fra Jaume Jordà la publicà dins una història general dels agustins valencians.

18 El bisbe fra Doménec Maria Marchese escrigué la seua vida, inclosa en el *Diario Dominicano* (Ximeno, 1747-1749, II: 52).

doctrinales para provecho de almas, enmienda de los vicios y aumento de las virtudes (Ximeno, 1747-1749, II: 245).

Finalment, podem indicar que els nostres arxius conserven algunes obres d'altres autors valencianes més o menys desconegudes.¹⁹ I això sense tenir en consideració les que s'han pogut conservar anònimes o les que s'han perdut amb els segles. Totes són o havien de ser obres menors, de temàtica constant, de poca volada literària, però de gran valor testimonial, i que ens il·lustren l'hàbit escriptor de les dones consagrades a la religió, bé siga condicionat per la voluntat d'un home, el seu confessor litúrgic, bé fruit d'uns sovint fingits embadaliments místics o bé adquirit arran del desig implícit de prestigiar espiritualment els distints ordes religiosos del moment.

4. L'escriptura privada

És ja sabut, perquè diferents estudiosos s'han encarregat d'assenyalar-ho, que al costat de l'escriptura diguem-ne pública o *oficial*, hi trobem la literatura privada o *memorialística*, terme encunyat per Vicent Josep Escartí.²⁰ Es tracta d'un conjunt de documents que no arriben a constituir un gènere literari homogeni, ja que dóna cabuda a textos de procedència ben diversa: dietaris, relacions, llibres de memòries... Moltes vegades aquests texts reporten notícies d'enorme valor historiogràfic, d'altres en canvi constitueixen vertaders testimonis impagables que ens permeten reconstruir la mentalitat de llurs autors i conèixer la societat en què han estat concebuts (Simon i Tarrés 1991: 11-14). Posats a flexibilitzar aquesta etiqueta literària podem estendre'n una mica més els límits a fi que productes literaris com les cartes, les anotacions personals, les autobiografies i altres anotacions manuscrites similars puguen ser integrades dins aquest gènere prosístic, el més profusament conservat al nostre país al llarg de l'Edat Moderna (Almarche 1919).

No sempre que les dones valencianes del Renaixement i del Barroc recorren a l'escriptura ho fan amb la intenció de fer-ho com a *ofici* i amb una finalitat estètica, sinó que sovint s'hi veuen impel·lides per la necessitat. Hem vist com les religioses i algunes senyores d'extracció nobiliària escriuen i porten a impremta algunes de les seues obres, sovint amb una intenció adoctrinant i per elogiar llurs pròpies virtuts morals i cristianes. Això ho farien, com hem vist i per descomptat, escasses fèmines. En canvi, havia de ser força habitual que les dones que tingueren un mínim accés a l'ensenyament de les lletres feren ús de l'escriptura amb una finalitat funcional.

19 Al catàleg *Mujeres e historia: repertorio bibliográfico de libros, folletos y publicaciones periódicas en bibliotecas valencianas (s. XVI-XIX)*, s'esmenten algunes autores, l'obra de les quals es conserva en la Biblioteca de la Universitat de València, tot i que no asseguren la seua valencianitat: Anna Abarca de Bolea, Isabel de Sosa, Hipòlita de Jesús Rocabertí i Maria de la Antigua (Morant *et al.*, 1995).

20 Vicent Josep Escartí és l'estudiós valencià que més ha insistit en la importància d'aquests papers dins la literatura dels segles que ens ocupen i n'ha publicat alguns treballs al respecte, així com també l'edició de diversos dietaris i textos memorialístics del Barroc. Així mateix és el mentor del treball d'investigació que publiquem en aquestes pàgines, la qual cosa li hem d'agrair. Per a la dietarística valenciana vegeu, entre d'altres, Escartí (1990; 1994; 1994-1995; 1997).

D'entre els nombrosos casos anònims i desconeguts que de ben segur dormen als nostres arxius, destaquem ací dos exemples de dames escriptores *portes endins*. La primera ja ha estat estudiada amb anterioritat, però l'existència de la segona és gairebé desconeguda. Ambdues responen a un model social ben delimitat: nobles, poderoses i amb ressò familiar en el terreny polític i social. Cap d'elles, quan escriu té la intenció de fer literatura, com potser tenien les dames estudiades més amunt, sinó que prenen la ploma per necessitat: comunicar-se amb la persona absent, fer càlculs matemàtics i previsions pressupostàries o, fins i tot, deixar memòria escrita d'algun fet transcendental en llurs vides.

En primer lloc recorrem al cas d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (1479?-1546), filla de Joan Roís de Liori i de Mur, i de Beatriu de Moncada i de Vilaragut, casada amb Lluís de Requesens, governador general de Catalunya, de qui restà vídua i amb dos fills ben aviat. La comtessa contragué segones núpcies amb Joan de Soler, el qual també morí més prompte que tard. Des d'ençà la comtessa fou coneguda, i així signa les seues cartes, amb el pseudònim de «*la trista comtessa de Palamós*».

Com indica Eulàlia de Ahumada (2001: 27), des de 1517 la seua fecunda producció epistolar, que compta amb més de vuit-centes cartes, manté una clara regularitat, sobretot amb gent de València, la seua terra natal i on torna sovint. El període comprés entre 1533 i 1538, amb l'excusa de solucionar els assumptes concernents a una herència, el viu al cap i casal. Retornada a Barcelona, té la iniciativa de dedicar inversions i esforços a l'elaboració i comercialització de teixits. Amb tot, ben aviat emmalalteix, viatja a València per visitar les seues abandonades possessions i es trasllada a Madrid per retrobar-se amb els seus fills i reposar. Un parell de viatges més a Barcelona i València ocupen els darrers anys de la seua vida. Donya Hipòlita va morir a Madrid l'any 1546.

El cas de la comtessa de Palamós és ben paradigmàtic. Enfront de la castellanització de la noblesa autòctona que a casa nostra es dona des de la fi del segle XV, aquesta senyora continua fidel a la seua llengua materna, tant ella com la seua filla Estefania de Requesens que, malgrat haver d'usar el castellà amb el marit, Juan de Zúñiga, recorre a la llengua pròpia del país alhora d'escriure a la mare (Nadal 1987: 28).²¹ En definitiva, poques són les epístoles que donya Hipòlita redacta en castellà, sempre a dames de procedència castellana.

D'entre els emissors de les cartes conservades al seu arxiu es poden distingir noms ben coneguts com els del rei Carles I, Mencia de Mendoza, Pere Antoni Beuter o Jeroni Centelles, del comtat d'Oliva. Però són més interessants encara les cartes que adreça als seus familiars més directes, ja que traspuen una humanitat i una senzillesa entenedores. Heus ací com a exemple un fragment de la carta que l'any 1533, des de València estant, trameté a la seua filla Estefania:²²

21 Les cartes d'Estefania de Requesens han estat editades per Guisado (1988) [Posteriorment, per Ahumada, 2003. Nota dels editors].

22 Eulàlia de Ahumada ha editat encertadament, en la seua tesi doctoral, totes les cartes de la comtessa de Palamós,

Ma filla: En Tortosa trobí una letra vostra, que no m fou poch descans y consolació, y allí matex vos responguí donant-vos comte de mon discurs fins allí; a on estiguí disapte tot lo dia, axí perquè ploqué com perquè me trobí un poch enbarasada de la mia relma y, encara que m'inflave la vora perquè mosén Jordà no m dexava despendre res, m'esforsí de partir lo diumenge y de tirar lo camí per exir-ne, y no y [à] agut dia que no aja plogit, però feya m Déu gràsia que lo que plovia de dia, o les ores que jo era en camí, era sols plovisnar, en les nits descarregava ab gran fúria de manera que no ns mullàvem sinó les capes, y axí no m'è fet mal ni m'è danyat la relma...

Aquesta segon fragment correspon a una carta dirigida a Benet Honorat Joan, senyor de Tous, jurat en cap de la ciutat de València. En ella demana que es faça responsable de la baralla sostinguda entre dos homes, un dels quals era de Riba-roja, localitat des d'on escriu les presents línies:

Molt magnífich senyor cosin germà: Lo portador infformarà a vostra mercé de una rinya que y [à] agut entre dos hòmens de la pobla sobre certes rahons que han concoregut entre ells, los quals han feta pau y resten molt amichs, per hon porà veure vostra mercé que no és cosa criminal ni de importància; sols meteren les mans a les spases y no fou més, sinó que la hu d'ells se feu un arrap o scorchadura en la mà ell mateix y, per aquest, só obligada jo de pregar y favorir-lo, perquè és fill de una criada antiga de casa. Per so supplique a vostra mercé me faça gràcia de guiar-lo, segons se acostume de guiar en la pobla, perquè jo stimaré més que ell torne per aquesta via que per altra, per mostrar que fas alguna cosa per ells...

L'altre cas de dama escriptora en la intimitat que ací volem exposar és el de donya Clara de la Cerda, figura històrica que hem pogut ressuscitar des de les golfes de l'arxiu parroquial de Santa Maria d'Oliva.²³ Els orígens d'aquesta senyora, que amb assiduitat omet el seu primer cognom, Maldonado, perquè «*me dezían que era nombre de jitanos*», ens són parcialment desconeguts. Fins i tot ella mateixa en fou desconeixedora, per això inicià una recerca al respecte, fent enquestes orals als individus que, contemporanis a ella, compartien els seus cognoms. Inicia d'aquesta manera, com dirien Ariès i Duby (1989, IV: 333), la seua autobiografia, un relat retrospectiu en prosa que l'autora fa de la seua pròpia existència.²⁴ Segons ens conta en un interessant memorial manuscrit, se'n vingué a València quan tenia una trentena d'anys. Els seus avis foren el doctor Alonso Pardo de Buendía i la madona Isabel Maldonado, senyora de Ledesma, casada amb aquest en segones núpcies després de la sobtada mort de la primera esposa, Inés de la Cerda, néta de Luis de la Cerda, duc de Medinaceli i senyor de la baronia de Palma-Ador i Beniarjó.

les quals molt aviat seran publicades. Mentre, se'n pot consultar un extracte a Ahumada (2001). D'allí les extraem per al nostre treball. [Vegeu la nota anterior. Nota dels editors].

23 Sobre Clara de la Cerda podeu trobar més informació a Martí i Ascó (2000).

24 Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva (APSMO). *Memoria de los padres y agüelos de doña Clara*. Caixa 84.

Fruit de la unió matrimonial nasqueren set fills mascles i tres femelles. De les germanes només en sabem que dues formaren família i que la tercera ingressà monja al monestir de Santa Clara de Salamanca. Quant als varons, el primogènit o *mayorazgo*, Hernando Maldonado, morí jove i sense descendència. Els altres sis se n'anaren al nou món, a Perú, tot just durant el període de l'alçament de Francisco Hernández (1553). Allí, a Lima, nasqué Clara de la Cerda, fruit de la unió entre Cristóbal Maldonado, el més menut dels germans Maldonado, i la seua esposa Jerònima, filla del capità general biscaí Jerónimo de Surbano. Quan només tenia tres anys, morí el pare i la mare es casà novament amb un cavaller valencià, Lluís Saïdia, de qui tingué un fill mascle amb el mateix nom, i tots plegats es traslladaren al nord d'Espanya, a Bilbao, ciutat originària de la mare. Des d'allí, donya Clara passà a València i més tard, amb motiu del seu casament amb Alonso de Celada, procurador dels comtes de Centelles i regidor de l'enginy, a la vila d'Oliva.

D'ella conservem una mínima part, altrament ben representativa, de la fecunda relació epistolar que degué establir amb personalitats vàries i de la burocràcia que generaren els seus negocis, un cop difunt el marit. Aquests papers són relatius a l'administració dels seus béns particulars i comtals, a la participació en les fires comercials d'arreu del territori peninsular, sobretot referent a la de Medina del Campo, ciutat dels seus avatpassats, i a la institució eclesiàstica que fundà a l'església parroquial de la vila d'Oliva, un benefici eclesiàstic amb seu a l'altar familiar.

Vegem a tall de mostra la vibrant carta de l'any 1619²⁵ que donya Clara envià a un capità de galeres, ancorat al port de Dénia, en què l'incita a participar en l'elaboració del seu arbre genealògic i a visitar la vila d'Oliva i el seu enginy del sucre, un dels més destacats de la conca de la Safor:

Al capitán Maldonado: Á llegado a mi noticia que vuestra merced está en ese puerto de Denia capitán de una de las galeras. Deseo saber si me es deudo y assí por la presente enbió un memorial de quiénes son mis agüelos y padres, supplicando a vuestra merced que con el mesmo portador me escriba, que será para mí de mucho gusto y consuelo. Y cuando no lo sea, basta tener nombre de Maldonado para que mi casa, bida y asienda la ofresca a su serbisio porque en sentir dezir su nombre me derrito en lágrimas y si ser pudiese bolberme en ser de águila, y en un buelo ponerme donde tal nombre abita, lo haría. Y sierto pienso que si es de los Maldonados de Salamanca vuestra merced que no puede dejar de serme deudo ni sercano, y aunque no lo sea rresebiré merçed pues no ai más de tres leguas de Denia a que benga a ber esta máquina del ingenio del asúcar que agora anda. Estoy en esta billa casada con un caballero que se dize Alonso de Çelada, el qual al presente es rregidor de dicho ingenio, lo qual le impide no ir a vesar a vuestra merced las manos, cuia persona Nuestro Señor guarde y prospere mil años. De Oliba, a 5 de enero, año 1619. Doña Clara Maldonado de la Serda.

Però com més amunt suggeríem, la tasca escriptora de la descendent dels Medinaceli esdevé més profusa i continuada arran de la defunció del marit. En encetar la viudetat, la senyora de Celada, fins ara parcialment allunyada dels negocis i de l'administració, confessa que «como no ay barón en mi casa, se burlan de mí...», prova evident que els deutors dilataven els terminis de pagament o

25 APSMO. Caixa 84.

que evitaven fer-los efectius, sobretot els referents a les fires i pensions anuals. La situació era tan desesperant que hagué de fer partíceps els empobrits comtes d'Oliva perquè hi intervingueren, ja que, recordem, Alonso de Celada era arrendador i procurador de les terres del comtat. Els escriu la carta següent:²⁶

Yo me [é] atrebido desde que Alonso de Celada es muerto, que en gloria sea, dar enfado a usted con cartas mías, y la nessesidad urgente me obliga a escrebir estos ringlones sicnificando en ellos parte de mis trabajos. Yo tengo en estos estados de su exselencia del duque, mi señor, algunos cambios, y como no ay barón en mi casa, se burlan de mí y no quieren pagar. El uno dellos es Françés Juan Torres de Orba, el otro es Luis Piera, mayor, en Oliba. Ay ba la memoria de lo prinçipal que se an cargado y las ferias que deben.

Si usted gustara tornar estos cambios y intereses por su qüenta, y si alguna cantidad faltare, lo rrearé, y usted me dará el sensal de Potriás, y aga usted quitar los cambios que agora tendrá toda la cojyda Torres en casa y Piera tiene buenas eredades, asérselas bender usted, sólo con el aliento de la boca biará su negocio y me rredimirá. Rresponderme a usted su diligensia y boluntad, y me aconseje cómo me é de rregir. Confiada de su y no de rrogar a Dios Nuestro Señor dé a usted largos años de vida. Doña Clara de la Cerda.

Dels mateixos anys són les cartes que adreça als comtes de Carlet, Felip de Castellví i Jerònima Blasco, informant-los sobre la venda d'una casa propera al temple de Santa Maria, a la vida religiosa del qual donya Clara es troba especialment vinculada, per la qual cosa, en morir, llegà al clero, entre d'altres béns, una casa propera al primitiu temple «para aser sacristía, que la que tiene es chica, y aser archiu y lo nesesario que fuere menester pa serbiçio de la yglesia y el clero...».²⁷ Així mateix, la profunda religiositat d'aquesta senyora, que pertany a totes les confraries locals, es fa evident en altres aspectes de la seua escriptura, ja que fins i tot ens llega anotacions sobre els seus costums pietosos. Una oració i novenari a Sant Miquel i Santa Anna manuscrita n'és un exemple ben il·lustratiu. L'objectiu de l'oració és aconseguir quedar-se embarassada, empresa que aconseguí dur a terme amb èxit, tan sols una vegada, ja una mica entrada en anys. Ella mateixa apunta que «en Barcelona está esperimentado que an parido señoras ansianas que la an echo [l'oració]».²⁸

A banda de les epístoles, de donya Clara es conserven papers manuscrits amb anotacions fruit de la vida diària i que ens fan palesa la seua eficient tasca d'administradora dels béns del finat marit. Anotacions d'aquest estil, que suggereixen alhora la seua astúcia i humanitat, són constants en els seus llibres i papers:²⁹

26 APSMO. Caixa 31.

27 APSMO. Caixa 31.

28 APSMO. Caixa 82.

29 APSMO. Papers diversos. Caixes 83-85.

Esto se pretende esta pagado, se á de aberiguar (...). Si alegan que an pagado, que muestren albalanes de mi mano (...). Digo Doña Clara de la Serda que é rresebido de fulano de tal parte por manos de fulano tanta cantidad de la pensión que en cada un año me responde a tantos de tal mes del presente año, por la berdad hise la presente cautela y la firmé de mi mano en Oliba a tantos de tal mes, año de 1634. Doña Clara de la Serda de Surbano y de Çelada (...). Si muerta yo, doña Clara de la Serda, se allare escrito de mi mano me debe algo de las miserias que atrás tendré escritas se las perdono por algunos serbiçios que me á echo [...] Esta buena obra porque es pobre y tiene muchos hijos y connigo á tratado siempre con lealtad y berdad (...).

Donya Clara, igualment, s'encarrega de l'administració de les seues pertinences personals i de la cura i atenció de la seua llar. Per la qual cosa confegeix llistats, sovint en bilingüe, de les constants despeses de què fan ús ella i la seua serventa, Vicenta, òrfena provinent de l'hospital de la vila.³⁰ Aquestes anotacions que, per breus i esquemàtiques, aparentment se'ns presenten amb de nul interès ens parlen dels hàbits de vida de l'autora:

1) Deu, per tela per a un gipó y faldetes y maries:

Deu, per unes sabates

Deu, per altres sabates

Llens per a dos camises

Dos lliures per la voluntat de dita soldada a ses germanes.

2) Lunes, a 10 de março, le compré sapatos... 8 lliures

Martes, a 11 de março, le compré paño para faldetas y jubón. Y todo, rrecaudo y echuras, qüesta 3 libras

Lienso para dos camisas... 2 libras, 7 sueldos

Sapatos a 7 de agosto 1646... 8 libras

Presté a las ermanas de Bicenta 2 libras, 1 sueldo de soldada que gana Bisenta con boluntad suya. Memorial de la rropa de Biçenta

3) Cordellat per a la criada

2 pams y mig llens

3 pams tela parda

2 almes veta filadís

3 quarts de fil

Sinch al mes y mija cordellet.

Tot plegat, aquest conjunt de documents de caràcter miscel·lani ens dóna compte de la capacitat intel·lectual d'aquesta dona sorgida de la noblesa de l'època. Que condueix l'escriptura més enllà de l'oci i del plaer literari i estètic, cap a la necessitat. Amb tot, però, no deixa de tenir inquietuds i vel·leitats literàries en intentar reconstruir la seua autobiografia. Donya Clara de la Cerda va morir a la vila d'Oliva l'any 1648 i deixà una quantiosa herència a la seua filla Maria i als membres del clergat

30 APSMO. Caixes 83-35.

local. I als investigadors actuals un corpus documental ben interessant.

5. Conclusions

Vist tot l'anterior i a mode de conclusió, cal que corroborem que les dones valencianes, amb matisacions, accedeixen al món de la cultura a mitjans del segle XV i comencen a ser-ne actrius amb veu pròpia al llarg del període històric següent. Les grans senyores, a l'empar dels marits, esdevenen protectores de les lletres. Les que pertanyen als estaments més elevats són lectores d'obres literàries de característiques ben delimitades i participen en els refinats esdeveniments culturals organitzats a la ciutat. Les qui traslladen la seua vida a l'interior dels murs d'un convent s'empapen de saviesa i acostumen a escriure obretes menors en prosa, per indicació dels confessors, o poesies en honor d'algun sant o d'un dogma eclesiàstic. Les qui viuen ocioses o recloses a casa o han d'exercir tasques pròpies d'un home recorren a l'escriptura per necessitat o per mantenir contacte epistolar amb persones absents. Tot plegat, la dona inicia en els segles XVI i XVII una ascensió imparabile dins el món del saber, escalada que culminarà en la centúria posterior amb la bufada dels nous vents il·lustrats que des d'Europa arribaran a casa nostra.

Bibliografia

- Ahumada, E. de (2001) «L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)», *Caplletra*, 31, pp. 25-40.
- Ahumada, E. de (ed.) (2003) *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*, València, Publicacions de la Universitat de València [N. dels eds.]
- Almarche, F. (1919) *Historiografia valenciana*, València, Anales del Instituto General y Técnico de Valencia.
- Anderson, B. / Zinsser, J. (1991-92) *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona, Crítica.
- Ariès, P. / Duby, G. (1989) *Historia de la vida privada*. Madrid, Taurus-Alfaguara, vol. IV.
- Berger, P. (1987) *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Cantavella, R. (1988) «Lectura i cultura de la dona a l'edat mitjana: opinions d'autors en català», *Caplletra*, 3, , pp. 113-122.
- Casey, J. (1981) *El regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- Duby, G. / Perrot, M. (2000) *Historia de las mujeres*, Madrid, Taurus.
- Escartí, V. J. (1990) «Unes consideracions sobre la dietarística valenciana del segle XVII», *Caplletra* 9, pp. 119-127.
- . (1994) «Els dietaris valencians del Barroc» dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, Padova, Programma, pp. 281-295.
- . (1994-1995) «Intimitat i publicitat de l'escriptura privada en el segle XVII: el cas de mossén Aierdi», *Estudis castellanencs* 6, pp. 459-466.
- . (1997) «Nota sobre l'interés per Ausiàs March al segle XVI» dins ALEMANY FERRER, R. (ED.) *Ausiàs March: textos i contextos*, Alcant/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 173-197.
- . (1997) *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València, Tres i Quatre.
- Escartí, V.J. (ed.) (2001) *El cortesano de Lluís del Milà*, Universitat de València. [N. dels eds.: Milà, Ll. (2011) *El cortesano*, Vicent J. Escartí (ed.), València, Institució Alfons el Magnànim]
- Ferrando, A. (1979-82) «Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, XXXVIII, pp. 105-131.
- . (1983) *Els certàmens poètics valencians del segle XV al XIX*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- . (1999) «El ambiente literario en la Valencia bajomedieval» dins FURIÓ, A. ed. *Historia de*

- Valencia*, València, Universitat de València / Ed. Prensa Valenciana, pp. 207-210.
- Ferrando, A. / Escartí, V.J. (1992) «Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI», *Gutenberg-Jarbuch* 67, pp. 100-113.
- Fuster, J. (1976) «Prosa i lectura dels valencians en la Decadència», dins *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial, pp. 114-146.
- . (1989) «Lectures d'Ausiàs March en la València del segle XVI» dins *Llibres i problemes del Renaixement*, Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 65-100.
- Fuster, J. P. (1827) *Biblioteca valenciana*, València. 2 vols.
- Garrido, E., (ed.) (1997) *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis.
- Graullera, V. i Salavert, V.L. (1990) *Professió, ciència i societat a la València del s. XVI*, Barcelona, Curial.
- Guisado, M. (ed.) (1988) *Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari d'Estefania de Requesens a la seva mare la comtessa de Palamós*, Barcelona, La Sal.
- Martí i Ascó, M. (2000) «Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda», *Cabdells* 2, pp. 47-74.
- Mas i Usó, P. (1991) *Justas, academias y convocatorias literarias en la Valencia barroca (1591-1705): teoría y práctica de una convención*, València, Universitat de València, tesi doctoral.
- . (1998) *Poesia acadèmica valenciana del barroc*, *Estudis Catalans*, 3.
- Morant, I. et al. (1995) *Mujeres e historia: repertorio bibliográfico de libros, folletos y publicaciones periódicas en bibliotecas valencianas (s. XVI-XIX)*, Madrid, Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.
- Nadal, J. M. (1987) «El català en els segles XVI i XVII», *L'Avenç*, 100, pp. 24-30.
- Pons Fuster, F. (1991) *Místicos, beatas y alumbrados. Ribera y la espiritualidad valenciana del siglo XVII*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Ribelles Comín, José (1915-1920), *Bibliografía de la lengua valenciana: o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos... etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*, 2 vols., Valencia, Imp. de la Rev. de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- Rodríguez, J. (1747) *Biblioteca Valentina*, València, Josep Tomàs Lucas.
- Sanchis Sivera, J. (1931-32) «Bibliologia valenciana (ss. XV, XVI i XVII)» dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana* 4 i 5, ara dins Sanchis Sivera (1999) *Estudis d'història cultural*, Barcelona, IIFV-PAM, pp. 125-186.
- Simon i Tarrés, A. (1991) *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, Curial.
- Ximeno, V. (1747-1749) *Escritores del reyno de Valencia*, València, Josep Esteban Dolz, 2 vols.